

САДРЖАЈ

I. Аспекти српског усменог песништва

Цариград као топос у српској усменој поезији	9
Песма о Нибелунзима и Косовски еп – једна могућа паралела	30
Матријархални обредни прежици у нашим народним баладама	52
„Женско начело“ у српској лирској усменој поезији	78
Мотив змије младожење у српској усменој поезији и у прози	97
Усмени простор Војне крајине између два царства – прилог теорији формулативности	122
Војислав Јовановић Марамбо и његово проучавање мистификација у српској народној поезији	162

II. Савремена српска књижевност на фолклорној матрици

Усмена матрица у прозном делу Јанка Веселиновића	203
Трагом српског националног епа – дневник Герхарда Геземана <i>Са српском војском кроз Албанију 1915.</i>	229
Фолклорни мотиви и усмени приповедни поступци у прози Данице Марковић	257
Митолошки и архетипски модели фолклорног мишљења у роману <i>Тесџаменџи</i> Видосава Стевановића	282
Јанко Веселиновић – сакупљач народних умотворина и његова збирка <i>Севдалинке</i> (1895)	309
Допринос Луке Шекаре у антологијском вредновању српске усмене лирике	330
Народна књижевност у српском друштву на почетку 21. века	349

О овој књизи	371
Библиографија	375
Белешка о ауторки	379
Индекс имена	381

I

АСПЕКТИ СРПСКОГ УСМЕНОГ
ПЕСНИШТВА

ЦАРИГРАД КАО ТОПОС У СРПСКОЈ УСМЕНОЈ ПОЕЗИЈИ

Древна престоница Цариград, настала на темељима античког града Бизанта, вољом једног римског императора и првог хришћанина, Константина Великог, по њему названа Константинополис, са географским положајем као предоређеним да на њему поникну и трају преко хиљаду пет стотина година две империје (Византијска и Отоманска), кроз своју бурну и дуговеку историју, не само да је мењао своје име (Константинопољ, Цариград, Истанбул, Стамбол), зависно од освајача, култура и народа који су у њему егзистирали или му гравитирали, већ је оставио и дубок траг у усменом памћењу, предању и народној поезији, нарочито балканских народа. Као рефлекс својеврсног духовног центра тада јединог познатог света, постао је то поготово кроз хиљадугодишње трајање источноправославног византијског царства, односно „византијског комонвелта“, и у усменом памћењу балканских народа, међу њима и српског. Писани трагови о Цариграду, престоници Византије, као и рефлекси усменог памћења и преношења о њему, фокусирају се у слици о Цариграду као „граду градова“, „чуду од градова“, метафори престола на земљи, еквивалентном оном божанском, на небу, који тако постаје метафора и усмено-књижевни топос, у којем је сабрана просторно-временска оса читаве једне цивилизације и много векова након нестанка Византијског царства (Рансиман 1996 : 12; Дворниковић 1991 : 495).¹

---

¹ Стивен Рансиман: „Хришћанском Истоку, ма ко били његови господари, Цариград је до краја остао престоница“ (1996 : 25); В. Дворниковић: „Сав Балкан и исток Европе био је обасјан културним зрацима Цариграда“ (1991 : 456).

Падом под турску власт 1453. и постајући нова престоница Отоманске империје, мењајући име у Истанбул, град градова наставља континуитет идеје империјалног центра, надограђеног следећих пет векова новом (исламском) иконографијом. Али у свести балканских народа (углавном и поданика Отоманске империје) и даље у усменом предању остаје очувана готово неокрњена, слика града центра хришћанског православља, из којег су и даље потицала и у који су се уливале њихова властита егзистенција и судбина. Топоним Цариград у српској усменој традицији, својим аутономним песничким својствима опстао је и након смене царстава (византијског отоманским), чак песнички се иновирајући у све сложенијим и богатијим значењима пре свега, као митски центар света, да би у фолклорној свести српског народа прерастао и у поетску метафору, симбол, често и хронотоп чежње за неком врстом изгубљеног (православног) уточишта.

Цариград је у усменој традицији балканских народа заживео још можда од самог чувења његовог имена у давној прошлости, или његовог првог виђења, током досељавања Јужних Словена на Балкан. Блистава звуковност словенског назива римског Константинополиса – Цариград – не без песничке симболике, садржане у звуковности и семантици његовог имена (Цар-и-Град, „престоница земаљског цара“), учиниле су га, могуће је и због тога, једним од најопеванијих градова и у српској народној песми, који сем као стајаћи топоним прераста и у својеврсни топос. Цариград, град градова, постао је тако оно највише мерило у колективној свести и хијерархији вредности. Све што је раскошно, велико и лепо у српској народној песми, дешава се у њему. Отуд су песничке слике у којима се спомиње Цариград, саме по себи прерасле у стилске фигуре у различитим функцијама. Српска усмена песма сачувала је оно вечито, песничко место, иако то више није имао у стварној историји, мада, нарочито у епци, која је ближа историји, Цариград је и реалан град (као место стварних збивања, често преиначен у песнички скраћени назив, Стамбол).

Изградња сваког града сакрални је чин по себи, као паралелизам божанског станишта („вилински град“ борави-

шта богова) уз друге митске представе: мотив узиђивања људске жртве („Зидање Скадра“, Вук, II, 25), вилинска изградња града од костију (Вук, V, 252; Обрадовић 71, 128, 129; Милеуснић 7), надметање јунака и виле у изградњи града (Обрадовић 72; Рајковић 169, 170). И у српској прозној усменој традицији Цариград се повезује са чудесним настанком, о чему Вук Караџић доноси занимљиво усмено предање у свом *Српском Рјечнику* (Караџић 1977 [1852]: 808).²

Управо стога, рефлексии Цариграда као топоса у српској народној поезији могу се сагледати кроз неколико аспеката:

- а) Цариград као место збивања (најстарији записи);
- б) Цариград као имагинарни град, песнички украс у функцији различитих стилских фигура: метафора, компара-

² Вук Караџић: „Србљи приповиједају да Цариград нијесу људи зидали, него да се сам сазидао. Кажу да је некакав цар ловећи нагазио на мртву људску главу и прегазео је с коњем: онда му глава проговорила: 'Шта ме газиш, кад ћу ти мртва досадити.' Кад то чује цар, он сјаше с коња те узме ону главу и однесе кући; па је код куће сажече, и оно угљевље од ње пошто се охлади, стуче у прах, па завије у хартију и остави у сандук. Послије некога времена отиде некуда цар, а његова кћи (која је била дјевојка на удају), узме кључеве па отвори сандук и почне по њему нешто преметати; кад нађе онај прах, али не зна какав је, па онда метне прст на језик те покваси, па умочи у онај прах и лазне мало да би дознала што је; по том га опет завије у хартију као што је и био и остави у сандук, а она од тога часа остане трудна. Кад се послвије стане истраживати и испитивати од куд и како, дозна се да је од оне главе. Кад дјевојка буде на том доба, а она роди сина. Кад узме цар још онако мало дијете у руке, а оно њему одмах рукама те за браду! Онда цар заповиједи да донесе један тањир жива угљевља, а један дуката: да огледају чини ли то дијете из лудости, или од своје воље. 'Ако (вели) буде дијете лудо, оно ће потрчати с рукама и за угљевље, ако ли не буде оно ће за дукате'. Кад донесу пред дијете угљевље и дукате, а оно одмах рукама за дукате, а угљевље ни мукает. Цар већ види да ће оно да се испуни што му је глава казала. Кад буде дијете већ велики момак, онда га цар отјера у свијет, и каже му: 'Да се нигдје не станиш, док не нађеш гдје су се два зла ударила.' – Ходајући тај момак по свијету, кад дође на оно мјесто гдје је сада Цариград, нађе глогов трн гдје се око њега обмотала гуја, па гуја пеца трн, а трн боде гују; онда помисли у себи: 'Ево ово су два зла', па пође унаоколо разматрати она мјеста; кад дође онако унаоколо идући, опет поблизу онога трна, онда стане, па рече: 'Овдје треба стаги'. У који мах то рече, у онај се мах обазре, а то се од онога трна до његовијех леђа (куд је год он ишао) створио зид. И од тога мјеста до онога трна, кажу да ни данас нема зида у Цариграду (а да се он није обазрео и да није рекао: 'овдје треба стаги', зид би за њим нарастао до трна). Послије он ту постане цар, а од свога дједа отме царство.“ (*Рјечник*, 808).

ција, симбол (у лирици и лирско-епским песмама, односно баладама);

в) Цариград као стваран град (географски прецизиран топоним) најчешће у епским песмама као (историјско) место радње, одакле долазе све најважније вести, наредбе („књиге“ цара), војни поход, просиоци, свадбена поворка;

г) Цариград као стајаћи топоним и песнички украс (уводне формуле, инвокације, формулативни искази), са посебним освртом на атрибуцију „бели Цариград“.

Цариград као место радње (најстарији записи)

Један од најстаријих записа на српском језику, у којем Цариград представља доследно и „главног јунака“ песме, односно радња се у целини дешава у њему, јесте песма из *Ерланџенској рукојиса* (датираног око 1720; даље ЕР), чија уводна слика града гради митопоетску слику света:

*Расла јабука сред Цариграда,
Врх је њустила до ведра неба,
Гране њустила до црне земљице,
Цвеће залила белим бисером,
Под њим њросириша мека њосијеља,
Пуна насириша румен/ом ружицом,
На њој седи Јела девојка.
Ту ми долеши до шри њолуба,
До шри њолуба, сва шри од цара...*

(ЕР, 1720, 10)

Дата у форми раскошне стиховане бајке, у доследној трострукости, са алегоријом тројице просилаца (голубова) и њихових брачних понуда „Јели-девојци“, одлука девојке доследно се заокружује избором треће понуде, односно пристанком девојке да се уда за цара, који је „са војском“ одводи себи за жену. Још један запис сличне вредности налазимо на самом крају ЕР (бр. 205). Недвосмислена је древност уводне слике са византијским „пиргама“:

*Град градила леџа Јана,
Град на Дунаву, ѿирије на мору,
У Цариграду од суха злаџа...*

која нас преноси у простор средњег века и доба византијског трговања са Млечанима. Главна јунакиња „Јања госпођа“ кроз владарске и трговачке односе са „мудрим Латинима“, који се, сем као „политички преговори“, могу сматрати и посредно просидбеним (јер се од ње тражи да „прода град на Дунаву“: „ѿирије на мору / у Цариграду од суха злаџа“, а потом да буде и „љуба краља“), „Јања госпођа“ пристаје да прода градове, али не и да „љуби краља латинског“. Врло је интересантна врло прецизна цена по којој она нуди продају градова Млечанима:

*...Граду је цена деветѿ хиљада,
Деветѿ хиљада ѿовара дукаѿа;
Пирѿами цена до стѿо хиљада,
До стѿо хиљада ѿовара дукаѿа...*

(ЕР, 1720, 205)

Цариград се спомиње у завршном стиху, као део те скупе погодбе, као нешто, заправо, ненаплативо, након чега „Јања госпођа“ одбија комплетну трговину и просидбену погодбу са Млечанима, са чим се песма и завршава. Песнички одблесак стварног изгледа Цариграда и време које алудира на доба Византије чине овај запис веома драгоценим.

Већ у најстаријим десетерачким записима у ЕР (1720), уочљив је топос Цариграда, који се спомиње, сем као главно место радње, и у песничким функцијама. Тако у запису (бр. 11) „Море Момо Будимкињо“ (кроз уводне стихове: „...О ѿеби се Будим бије / Будим бије и Цариград...“), девојачка лепота је толика да се за њу бију „два града“, оличена кроз две највеће и супротстављене империје (хришћанске и исламске), као и (мушке) моћи, с тим што у овом случају Цариград већ представља престоницу Отоманске империје, док је поента ове баладе херојска смрт „ лепе Маре“ (која не пристаје да након разарања Будима, буде турска робиња). Девојачка лепота и њен еквивалент изражен „чувеношћу“ места из којих је угледници просе, поставља такође Цариград у само средиште. У

песми (бр. 76) истог рукописа, лепота сестре Николине је толика да је и брат проклиње, јер су се за њу „земље завадиле“ („*Две аје чак од Цариграда...*“), након чега она сама решава проблем, пишући, између осталог, и „у бели Цариград“, да по њу дође најбржи просилац (од свих је најбржи Херцег Стефан). У песми бр. 67 („Кад Новака уфатише Турци“), „бели Цариград“ је поприште битке, испред њега чувени хајдук Новак, иако заробљен, измоливши од цара старог коња, порђало оружје, и са рукама везаним наопако, уз помоћ виле, надвлада три хиљаде „војске јаничара“, што је иначе омиљен мотив и у бугарштицама („Попијевка од Свилојевића“, Боггишић, 1878, бр. 46), али и у неким десетерачким песмама из Војне границе (Беговић, Кордунаш). Најзад, и прослављени јунак српског епа, Марко Краљевић, за сценографију свог јунаштва често има Цариград:

*Поћера Марка и киша и ветар
Преко њусџа, бела Цариграда.
На њољу Марка бије суснежица,
А кад Марку киша досадила,
Расје Марко свој бели шайор,
На цареву њросџраном сокаку,
На врајши је коље ударио...*

(ЕР, 1720, 87)

Цариград је у овом примеру већ турска престоница, а Маркова прека нарав, али и велика јуначка слава, нарочито долазе до изражаја. Марков однос са (турским) царем је такође типски (и султан је задивљен његовим јунаштвом и помало га се прибојава, праштајући му убиство своје страже). У свим наведеним најстаријим записима видан је стални епитет, атрибуција „бели Цариград“.

Цариград као имагинарни град
(метафора, симбол, компарација, песнички
украс, стајаћи епитет / топоним)

Цариград, чије име постаје симбол свега најбољег и најлепшег у људској машти, постепено прераста у песничку слику, топос, у којем се сажимају сви елементи бајковите имаги-

нације, а ово опет, кроз песничке украсе, прераста у усменом памћењу у посебне стилске фигуре (епитет, метафору, симбол, компарацију, лирски паралелизам) као и формулативне склопове (уводне формуле – инвокације, стајаћи топоним), нарочито нашавши своје место у српској усменој лирици и лирско-епским песмама (баладама).

Тако већ у збиркама „женских пјесама“ Вука Караџића, проналазимо низ примера где се Цариград појављује као имагинарни град у различитим песничким функцијама. Нема сумње да су ови песнички склопови древни, ушавши као блистава слика (поређење) са Цариградом, још из доба досељавања словенских пагана на Балкан. У једној краљичкој песми сликом Цариграда поентиран је обредни смисао и контекст песме (женски рођајни принцип), где се пореди девојачка ваљаност, кроз стихове:

*Ој девојко йлава!
 Чула йши се (х)вала,
 Чак до Цариграда.
 Ти си йосејала
 Шестойер калойер
 И рани босиљак;
 Ту су с' навадили
 Момци нежењени...*

(Вук, I, 162)

И у обредној песми „Калопер Перо и вита Јела“ (Вук, I, бр. 376), наилазимо на мушко-женски дијалог у обредној поворци, чију поенту представља Цариград као већ оформљена метафора Центра:

*...Ойвори врайа, Перо!
 – А шийо ће врайа, Јело?
 Да йрође војска, Перо,
 Чија је војска, Јело?
 Сйевана бана, Перо,
 Из која града, Јело?
 Из која града, љељо –
 Из Цариграда, Перо,
 Из Цариграда.*

(Вук, I, 376)